

Aesthetic analysis of Basila City, the seat of Shah Tayhour's rule in Kushnameh*

Dr. Fatemeh hajirahimi¹

Dr. Salman rahimi

Assistant professors, Department of Persian Language & Literature, Qom University

Dr. Hasan shahriary

PhD graduate of Persian language & literature, Qom University

Abstract

Every new style of architecture is based on the principles, methods and traditions of the previous styles and always has an effect in the course of time that is worth immortality, which has a logical support and deep theoretical foundations. The use of geometric shapes in the architecture has a long history and importance in such a way that they were used in the construction of most temples and holy places. The importance of numbers and shapes is evident in the aesthetics of historical and religious places. Among these, number four and the square-shaped buildings have been favored by Islamic architects in a symbolic way. The purpose of the present research is to draw the attention of architects in the construction of Basila City, the seat of Shah Tayhour's rule in the Kushnameh system, to the concepts and methods that are based on human experiences and the identity sequence of human achievements with previous generations and preconceived notions. Man was created with the ability to respond to the natural and aesthetic needs of his time. The current research was done with an analytical-adaptive method and an inductive one, and the main elements of Islamic architectural aesthetics in the field of practice and opinion are identified. Also, appearance, strength, stability, symmetry, balance, and how they affect the construction of Basila City in Kushnameh system have been investigated.

* Date of receiving: 2022/12/16

Date of final accepting: 2023/3/13

1 - email of responsible writer: f.hajirahimi2015@yahoo.com

Keywords: Aesthetics, Architecture, Basila City, Kushnameh, Tayhour Shah.

1. Introduction

The city, as a determined form of social and human relationships, has a prominent place in art, history and archeology. This importance is so much that the establishment of the first cities and the formation of the first urban institutions is considered as a turning point in the path of the change and transformation of human societies. Man looks at the world with taste and displays the objects of the world in his art. For this reason, the "beauty" or "cognitive beauty" of the city is a central issue that has always been the focus of art friends, especially architects. Considering that beautifying and equipping the city against the invasion of foreigners is the first area that can significantly affect the aesthetic quality of the city, knowing and searching for the aesthetic features of the city has a special place. These aesthetic features are inspired by the wisdom and philosophy of life, which is the guide of man and his actions. It seems that the creation of a beautiful city where Iranian-Islamic standards and principles of beauty are used has been more understandable and tangible for people. The human's view of the surrounding world, especially the interest in social life, are among the factors that have played a major role in getting used to living together and the subsequent formation of urban centers. In the opinion of some sociologists, the city is a social body and the natural habitat of civilized human beings. Therefore, the beginning of urbanization is considered as a turning point in human social history. For this reason, the desire of kings for building cities and their importance is completely obvious and undeniable through historical texts and traditions. The attribution of the construction of different places to kings and mythological characters is not limited to cities, but the construction of villages and palaces is also attributed to these characters in various historical books. In historical sources, we come across many narratives reporting that kings used to build cities and buildings for various reasons. The epic poem Kushnameh, written by Iranshah bin Abi al-Khair, is one of the texts that address the importance of building cities from the viewpoint of mythological kings, their

characteristics and the surrounding remarks. One of those cities, Basila, is the seat of Shah Tayhour's rule.

2. Methodology

Many dissertations and articles have been written about Kushnameh and its stories, but none of these efforts have been analyzed in terms of the aesthetics of the city of Basila. The present research is the first one that investigates the issue. Based on the theory of aestheticism, the research analyzes the most important features in the construction of the strong and magnificent building of Basila, which was used by the poet of Kushnameh. The data review and analysis is based on aesthetic criteria. The study is inductively carried out with an analytical-adaptive method and seeks to answer the question 'To what extent did the composer of Kushnameh deal with the Islamic art and the principles of aesthetics governing it?'

3. Results and discussion

The discussion about the aesthetic issues of architectural decorations is only a philosophical and theoretical discussion based on the hypotheses made through observing the remaining works. What most thinkers and opinion makers in the field of art believe is that Islamic decorations are more than just carvings and decorations. Behind so many carvings and in the maze of geometric motifs, one can find deep concepts of aesthetics based on religious foundations. Accordingly, in this research, the relationship between beauty and architecture is examined in such a way that these two categories are addressed together. In fact, from the viewpoint of architectural spaces and as concrete examples, the study refers to the subject of aesthetics and the elements of beauty.

4. Conclusion

In the royal tradition of Iran, one of the duties of the kings was to build cities. Attributing the construction of some cities to mythological kings is a sign of the antiquity of the tradition of urban planning in Iran. Considering the quantitative advantages of number four and its stability in architecture since long, we see its geometric expression in the quadrilateral places and find out that the stability and strength is based on the formation of

quadrilaterals with four angles. For this reason, the first settlements, temples and residences of rulers were built in a quadrangular shape. The poet of Kushnameh describes the city of Basila under the influence of religious verses traditions. As the heaven has rivers flowing under trees, the city of Basila is also a beautiful garden, full of flowers and greenery with flowing streams and decorated palaces. Just as the Kaaba is square and cube-shaped, the city of Basila is also square and equilateral. The author of Kushnameh made an effort to introduce the city of Basila, the capital of Tayhour Shah, with the knowledge of the main elements of Iranian-Islamic architectural aesthetics in the previous periods. He has identified the external appearance, spatial accessibility and strength and stability, in line with the external structure of the Kaaba, and then sought to pattern the city upon those features.

فصلنامه علمی کاوش‌نامه زبان و ادبیات فارسی

سال بیست و چهارم، پاییز ۱۴۰۲، شماره ۵۸، صفحات ۷۹-۱۰۹

DOI: [10.29252/KAVOSH.2023.19297.3349](https://doi.org/10.29252/KAVOSH.2023.19297.3349)

تحلیل زیبایی‌شناسی شهر «بسپلا» مقر فرمانروایی

طیهورشاه در کوش‌نامه *

(مقاله پژوهشی)

دکتر فاطمه حاجی‌رحیمی^۱

دکتر سلمان رحیمی

استادیاران گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه مجازی المصطفی قم

دکتر حسن شهریاری

دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه قم

چکیده

هر سبک نوین معماری بر مبنای اصول، روش‌ها و سنت‌های سبک‌های پیشین استوار است و همواره، آن اثری در گذر زمان، شایستگی جاودانگی و ماندگاری دارد که از پشتوانه منطقی و مبانی نظری ریشه‌دارتری برخوردار باشد. بهره‌گیری از شکل‌های هندسی در معماری گذشته از اهمیت و سابقه طولانی برخوردار است؛ به گونه‌ای که در ساختن اکثر معابد و مکان‌های مقدس، از آن بهره می‌بردند. اهمیت اعداد و اشکال در زیبایی‌شناسی اماکن تاریخی و مذهبی مشهود است. در این میان، عدد چهار و شکل مربع گونه بنا، به گونه‌ای نمادین بیشتر مورد اقبال معماران اسلامی قرار گرفته است.

هدف از پژوهش حاضر، جلب توجه معماران به مفاهیم و شیوه‌هایی است که در ساختن شهر بسپلا، مقر فرمانروایی شاه طیهور در منظومه کوش‌نامه به کار رفته و اصل آنها با اتکا بر تجربیات بشری و تسلسل هویتی دستاوردهای انسان با نسل‌های پیشین و پیش‌دانسته‌های انسان بنیان نهاده شده تا بتواند پاسخگوی نیازهای فطری و زیبایی‌شناختی انسان امروز باشد. در پژوهش حاضر که با روش تحلیلی-تطبیقی و با شیوه استقرائی انجام گرفته، با شناسایی عناصر اصلی زیبایی‌شناسی معماری اسلامی در حوزه عمل و نظر مانند

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۱/۱۲/۲۲

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۹/۲۵

^۱ - نشانی پست الکترونیکی نویسنده مسئول: f.hajirahimi2015@yahoo.com

سیمای ظاهری، استحکام و استواری، تقارن و تعادل، به بررسی چگونگی تأثیرگذاری آنها در ساختن شهر بسیلا در منظومه کوش‌نامه پرداخته شده است.

واژه‌های کلیدی: زیبایی‌شناسی، معماری، شهر بسیلا، کوش‌نامه، طهورشاه.

۱- مقدمه

در بین نظریه‌های ذات‌گرایی که هدف‌شان پژوهش و تبیین ذات هنر است، نظریه‌ای نیز با عنوان تجربه زیبایی‌شناسی وجود دارد. نوئل کارول (Noel carroll) در کتاب خویش با نام «درآمدی بر فلسفه هنر»، شرحی جامع از این نظریه ارائه می‌کند؛ نظریه‌ای که مبانی درک و تعریف آثار هنری را توجه به کیفیات زیبایی‌شناسانه این آثار و نیز تجربه زیبایی‌شناسانه‌ای قرار می‌دهد که در جان ناظران اثر رخ می‌دهد. زیبایی‌شناسی از نظر مفهوم «اصطلاحی است که از کلمه یونانی Aesthetica اخذ شده و نخستین بار در عصر نوین، توسط الکساندر باومگارتن (Alexander Baumgarten)، تحت عنوان تئوری زیبایی و هنر، مورد بررسی و مذاقه قرار گرفت» (اتینگهاوزن، ۱۳۷۴: ۱۱).

اصطلاح Aesthetica در اصل، به معنای تئوری علم ادراک حسی است و از واکنش حسی انسان در مقابل امور زیبا بحث می‌کند (همان: ۱۲). این تأملات، نزدیک به بیست و دو قرن، پیش از الکساندر باومگارتن در آثار افلاطون مورد توجه عمیق قرار گرفته بود. زیبایی جاذبه‌ای است ازلی که هنر، پل ارتباط بین آن و انسان است. درک زیبایی موهبتی الهی است و پایگاهی ذهنی که به عینیت می‌انجامد و هنر، بدون آن، کالبدی بی‌روح و خالی از جاذبه است.

زیبایی نقشی اساسی در زندگی انسان‌ها دارد و به سبب همین نقش و تأثیری که بر تمام انسان‌ها و در تمام شئون زندگی آنها دارد، علم فلسفه علاقه‌مند است تا به بررسی آن پردازد. بجز فلسفه، هیچ علم دیگری توانایی بررسی آن را ندارد، چراکه زیبایی قابل

شهود، آزمایش و یا محاسبه نیست. فلسفه در پی آن است که حقیقت زیبایی و امور زیبا را درک کند و مشخصات آن را تعیین کند و در صورت امکان، اصول و قواعد آن را در دسترس همگان قرار دهد.

«هنر ایرانی هنری اسرارآمیز است که هنوز هیچ کس پرده از رخ آن برنگرفته است. هنر ایرانی زمانی به صورت شاهنامه فردوسی، مثنوی مولوی و دیوان غزلیات حافظ، آواز آزادی، حکمت و عشق به گوش بشر خوانده است. هنر ایرانی گاه به صورت مسجد جامع و مسجد شیخ لطف الله و تخت جمشید به چشم جهان‌نگریسته است» (دانشور، ۱۳۸۹: ۱۸۴).

شهر مانند شکل تعیین‌یافته روابط اجتماعی و مناسبات انسانی، از جایگاه برجسته‌ای در هنر، تاریخ و باستان‌شناسی برخوردار است. این اهمیت تا جایی است که تأسیس نخستین شهرها و تشکیل نخستین نهادهای شهری، هم ردیف نقطه عطفی در مسیر تغییر و تحول جوامع انسانی آشکار می‌شود. انسان با ذوق در جهان نظاره می‌کند و اشیای جهان را در هنر خویش به نمایش می‌گذارد. بدین سبب، «زیبایی» و «زیبایی‌شناختی» شهر موضوعی محوری است که همواره مورد توجه هنردوستان و به‌ویژه معماران قرار گرفته است.

با توجه به این مهم که آراستن و مجهز کردن شهر در برابر هجوم بیگانگان، نخستین هدفی است که می‌تواند بر کیفیت زیبایی‌شناسانه شهر تأثیر بسزایی بگذارد، شناخت و جستجوی مختصات زیبایی‌شناسانه شهر از جایگاه خاصی بهره‌مند است، افزون بر این که این عوامل زیبایی‌شناختی با الهام از حکمت و فلسفه حیات که راهبر انسان و کردار اوست به منصفه ظهور رسیده‌اند. به نظر می‌رسد خلق یک شهر زیبا که در آن از معیارها و اصول زیبایی‌شناسی ایرانی-اسلامی بهره گرفته شده باشد، برای مردم قابل درک و ملموس‌تر است.

جهان‌بینی و زاویه دید بشر به جهان پیرامون، به‌ویژه، علاقه به زندگی اجتماعی، از جمله عواملی است که در خوگرفتن به یکجانشینی و متعاقب آن شکل‌گیری شهرنشینی نقش عمده‌ای داشته است. در نظر برخی جامعه‌شناسان، شهر یک پیکره اجتماعی و محل اسکان طبیعی انسان متمدن است. از این رو، آغاز شهرنشینی نقطه عطفی در تاریخ اجتماعی انسان به شمار می‌رود. به همین سبب، توجه و رغبت پادشاهان به موضوع احداث شهر و اهمیت آن، کاملاً آشکار و از رهگذر متون و روایات تاریخی انکارناپذیر است.

انتساب ساختن مکان‌های مختلف به شاهان و شخصیت‌های اساطیری تنها به شهرها محدود نمی‌شود، بلکه ساختن روستاها، باروها و کوشک‌ها نیز در کتب مختلف تاریخی، به این شخصیت‌ها منتسب است. در منابع تاریخی، با روایت‌های متعددی روبرو می‌شویم که نشان می‌دهند پادشاهان بنا به علل مختلف اقدام به ساخت شهرها و بناها می‌نمودند. منظومه حماسی-پهلوانی کوش‌نامه که در قرن ششم توسط ایرانشاه بن ابی‌الخیر سروده شده از جمله متونی است که درباره اهمیت بنای شهرها در نزد شاهان اساطیری، ویژگی‌ها و مباحث پیرامون آن سخن می‌راند. یکی از آن شهرها، بسیلا مقرر فرمانروایی طیهورشاه است.

پژوهش حاضر بر این اساس استوار است که سراینده کوش‌نامه در شناساندن و معرفی «شهر بسیلا»، مقرر شهرسازی طیهورشاه، با آگاهی از عناصر اصلی و سازنده زیبایی‌شناسی معماری ایرانی در ادوار پیشین، این عناصر را در حوزه عمل و نظر مانند: سیمای ظاهری، دسترسی فضایی، استحکام و استواری، تقارن و تعادل همسو با ساختار ظاهری «کعبه» شناسایی کرده و سپس در توصیف ساختن شهر مذکور از آن یاری‌جسته است.

۱-۲- پیشینه تحقیق

درباره کوش‌نامه و داستان‌های آن، پایان‌نامه و مقاله‌های فراوانی به نگارش درآمده است، اما هیچ‌کدام از این تلاش‌ها به جنبه زیبایی‌شناسی شهر بسپلا نپرداخته و از این زاویه، تحلیل نشده است. برخی از مهم‌ترین مقالاتی که به زیبایی‌شناسی شهرها و سنت شهرسازی پرداخته شده عبارتند از:

بازرنوی و همکاران (۱۳۹۴) در مقاله «شهرسازی شهریاران اساطیری ایران»، اهمیت سنت شهرسازی و جایگاه شهر و همچنین اقدامات عمرانی شاهان و پهلوانان اساطیری سلسله‌های پیشدادیان و کیانیان را بیان کرده‌اند.

علوی‌زاده و یاحقی (۱۳۹۱) نیز در مقاله «سیمای شهرها و کاربری آیینی آنها در ایران باستان بر مبنای شاهنامه فردوسی و روایات تاریخی» با جمع‌آوری و طبقه‌بندی نمونه‌های مختلف و تأمل در آنها به واکاوی الگوی حاکم بر بنای شهرها در ایران باستان پرداختند و مشخصات بنیادی شهرها و جایگاه برجسته آن را در ذهنیت گذشتگان تبیین کردند. چارچوب کلی برای بررسی این مسأله در بخش نخست تحقیق، تبیین اهمیت شهر و ساختن بناهای مختلف در نظام ذهنی گذشتگان است. در بخش دوم، کوشیده‌اند تا با استخراج نمونه‌های مختلف، مباحث مربوط به احداث شهرها به‌ویژه کارکردهای آیینی شهرها، ساختار ظاهری شهرها و وجه تسمیه آنها را روشن سازند و سپس با رویکردی مقایسه‌ای و با تکیه بر تفاوت روایات تاریخی و شاهنامه، بنیادی‌ترین علل مؤثر در اختلاف روایات این دو دسته متون را مورد تأمل و بررسی قرار دهند.

برخی از مهم‌ترین مقالاتی که به تحلیل و بررسی کوش‌نامه پرداخته‌اند عبارت‌اند از: بشیری (۱۳۹۸) «ارتباط منظومه کوش‌نامه با پادشاهان کوش در هزاره قبل از میلاد در آفریقا»؛ در این پژوهش، این فرضیه بررسی شده که داستان نبردهای کوش پیل‌دندان در مغرب، بازمانده خاطره پادشاهان کوش است که در کوش‌نامه منعکس شده است.

قرآینی که این فرضیه را تقویت می‌کنند عبارت‌اند از: همسانی نام قهرمان کوش‌نامه و عنوان شاهان کوش؛ ذکر نام سرزمین نوبه در کوش‌نامه، و قراردادش قلمرو امپراتوری کوش در نوبه باستان؛ اهمیت فیل در امپراتوری کوش و پیل‌دندان‌بودن کوش. ضمن بررسی تطبیقی کوش‌نامه و ساختار سیاسی فرهنگی امپراتوری کوش، موضوع‌های دیگری نیز بررسی شده است. از جمله: فرضیه‌هایی درباره دیوان مازندران، مارهای رسته بر دوش ضحاک، ارتباط قهرمان کوش‌نامه با کوش بن حام بن نوح و برتری تلفظ واژه «کوش» نسبت به «گوش».

پژوهش حاضر نخستین بار است که تحقق می‌یابد. این تحقیق که مبتنی بر نظریه زیبایی‌شناسی است، به واکاوی مهم‌ترین شاخصه‌ها در احداث بنای مستحکم و شگرف بسیلا می‌پردازد که خالق کوش‌نامه از آنها بهره برده است. بررسی و تحلیل داده‌ها بر اساس معیارهای زیبایی‌شناسانه است. این پژوهش که با روش تحلیلی-تطبیقی با روش استقرائی انجام گرفته، درصدد پاسخ به سؤال زیر است:

سراینده کوش‌نامه در سرودن اثر خویش در قرن ششم تا چه میزان به هنر اسلامی و اصول زیبایی‌شناسی حاکم بر آن، توجه داشته است؟

۲- بحث

بحث درباره مسائل زیباشناختی تزئینات معماری صرفاً، یک بحث فلسفی، تئوری و مبتنی بر فرضیه‌هایی است که از مشاهده آثار برجای‌مانده حاصل شده است. آنچه مورد اتفاق اکثر متفکران و صاحبان نظر در عرصه هنر قرار گرفته این است که تزئینات اسلامی چیزی فراتر از یک پوشش و تزئین صرف است؛ چراکه در پشت این همه نقش و نگار و در پیچ و خم نقوش هندسی، می‌توان به مفاهیم عمیق زیباشناسی مبتنی بر مبانی دینی دست یافت.

بر این اساس، در این تحقیق، ارتباط زیبایی و معماری به صورتی بررسی می‌گردد که به این دو مقوله در کنار هم پرداخته شود؛ یعنی در واقع از نگرشی به فضاهای معماری و مصداق‌های عینی به مبحث زیبایی و زیبایی‌شناسی بازگشته و عناصر زیبایی‌شناسی اسلامی باز شناخته می‌شوند.

۲-۱- جایگاه شهرسازی نزد شهریاران

با دنبال کردن مسیر آغاز شهرسازی در ایران توسط پادشاهان اسطوره‌ای سلسله‌های پیشدادیان و کیانیان، قدمت و اهمیت ویژه احداث شهرها و سابقه دیرباز تمدن در ایران روشن می‌گردد^۱. در سنت شهرسازی ایران، یکی از وظایف فرمانروایان، احداث شهرها بوده است و نسبت دادن بنای برخی از شهرها به پادشاهان اساطیری نشانه‌ای از دیرینگی سنت شهرسازی در ایران است. بر این اساس، احداث شهرهای نمادین از ویژگی‌های برجسته شخصیت‌های نامدار و اسطوره‌های ایرانی به شمار می‌رود.

ساخت شهرها و احداث بناها معمولاً به علل مختلفی صورت می‌گرفت و هر کدام کاربردی داشت که برپایی پایتخت یکی از جمله آن علل است. چنین شهرهایی، با مشخصه استقرار پادشاهان، اشراف و مهان در شهر ارتباط مستقیم داشت. حکیم فردوسی یکی از دلایل ساخت شهرها را در شاهنامه خود «فراهم آوردن مکانی برای سکونت اسیران جنگی» ذکر کرده است (علوی‌زاده و یاحقی، ۱۳۹۱: ۳).

در «تاریخ بناکتی»، هدف از تأسیس شهر بلخ، استقرار دیوان به عنوان اسرای جنگی آمده است (بناکتی، ۱۳۴۸: ۱۲۴). در تاریخ سیستان، در سبب بنای «سیستان» آمده است که این شهر به دست گرشاسب بن ائراط، بدین روش بنا شد که در روزگاری که ضحاک به واسطه جادو همه گیتی را ویران کرد، پناهگاه و مأمنی استوار برای مردمان جهان باشد و جادوی ضحاک بر آن اثر نکند (تاریخ سیستان، ۱۳۸۹: ۱۰۷). در برخی از

روایات تاریخی با نمونه‌هایی مواجه می‌شویم که بنایی احداث می‌گردد، تنها به این منظور که اثری از سازنده به یادگار بماند و نام وی جاودانه گردد.

برپایه تاریخ بخارا، سبب بنای کهندژ بخارا این بود که سیاوش بن کیکاوس می‌خواست در آن سرزمین (ترکستان)، اثری از خود برجای گذارد؛ زیرا «آن سرزمین برای او سپنجی بود. پس او حصار بخارا را بنا کرد» (نرشخی، ۱۳۶۳: ۵۷). در برخی موارد، مدنظر سازندگان، کاربرد مذهبی و تبلیغی آن شهر بوده است (فردوسی، ۱۳۸۶: ۹۴) و کاربردهای فراوان دیگری که فرصت پرداختن به آن در این پژوهش نیست.

۲-۲- جایگاه زیبایی‌شناسی در تفکر اسلامی

در حال حاضر، در اقلیم هنر اسلامی، دو دیدگاه وجود دارد: یکی از این دیدگاه‌ها به زیبایی در هنر اسلامی می‌پردازد که بیشتر، روی این موضوع تکیه و توافق نظر دارند. مطابق این دیدگاه، مؤلفه‌ها و موضوع‌ها و مفاهیمی که مرتبط با مفهوم زیبایی هستند، مورد شناسایی و تحلیل قرار می‌گیرد. در دیدگاه دیگر، زیبایی‌شناختی یا زیبایی‌شناسی مورد بحث و مذاقه قرار می‌گیرد. مسأله‌ای دیگر در حوزه فلسفه اسلامی نیز مطرح است و آن این که آیا باید از زیبایی‌شناسی مسلمانان صحبت به میان آورد یا از زیبایی‌شناسی اسلامی (تسلیمی: ۱۳۹۰: ۵). مصادیق مختلفی برای زیبایی اسلامی بیان شده است. به عنوان مثال، سیدحسین نصر در کتاب اسلام و زیبایی در خلال بحث از زیبایی اسلامی، بنای کعبه را اصل زیبایی اسلامی در نظر می‌گیرد. اما با توجه به رساله‌هایی که در گذشته تألیف شده است مثل رساله «المناظر» ابن هیثم که به عوامل ۲۲ گانه جزئی اشاره می‌کند، شاید بتوانیم بهتر و جامع‌تر، بخشی از ویژگی‌های هنرهای تجسمی و به‌ویژه، معماری را از آن استخراج کنیم (بلخاری‌فهی: ۱۳۹۶: ۱۱).

در تبیین جایگاه زیبایی در تفکر اسلامی، نکته قابل تأمل، تأثیرپذیری اندیشمندان اسلامی از دیدگاه اندیشمندان یونانی به خصوص افلاطون و نوافلاطونیان است که دلیل

آن، توجه به اعتقاد این گروه به وجود حقیقتی برتر و مطلق بر فراز این عالم بوده است (کربن، ۱۳۷۳: ۵) اما نکته حائز اهمیت در این توصیف این است که اولاً، مبانی هنر اسلامی با اصول زیبایی‌شناسی جدید در غرب کاملاً مغایر و ناسازوار است (نصر، ۱۳۸۹: ۸۶) و ثانیاً، آن تطابق ذاتی بین فلسفه و زیبایی‌شناسی غرب، در اینجا میان حکمت و هنر اسلامی مشهود است، نه میان فلسفه و هنر (کربن، ۱۳۷۳: ۶۲).

انسان همواره این امید را در سر می‌پروراند که خود را به جایگاه حقیقی که در قرآن، به وی وعده داده شده برساند. بدین سبب، در میان تمام مسیرها، راه هنر و آراستگی را برگزید. برای پیمودن چنین مسیری از قرآن و سنت استمداد جست. او به آرمانی یگانه یعنی روح آموزه‌های قرآنی، بیان وحدت الهی و وجوه الهی انسان وفادار بود. نزول قرآن و آشناسیدن مسلمانان با این معجزه، جلوه‌های نور و رنگ متجلی از انوار ذات الهی در ذهن خلاق و آثار هنرمندان مسلمان، توانست هنر قدسی و الهی اسلامی را به منصفه ظهور برساند.

۲-۳- هنر و معماری ایرانی

ایران در زمره کشورهای قرار دارد که دارای معماری با فرهنگی غنی از عهد باستان است. معماری ایرانی در این روزگار، ویژگی را آشکار می‌سازد که معماری بر سه اصل «سیمای ظاهری، دسترسی فضایی و استحکام و استواری» پایه‌گذاری شده است. معماری ایرانی در طی تاریخ خود دارای اصالت طرح و سادگی توأم با آرایش و تزئین بوده است، هنر و معماری ایرانی بیان‌کننده نحوه اندیشه، جهانبینی، باورها و اعتقادات مذهبی و سنت‌های مردمان این سرزمین است.

دین اسلام مبتنی بر مجموعه‌ای از اصول فکری و اعتقادی است که این اصول حقیقی، کلی، ازلی، ابدی و غیرنسبی هستند. پس از ظهور و گسترش این دین در ایران، معماران برای موجودیت بخشیدن به افکار خود، از این اصول متابعت کنند و در

حقیقت، دوران نوینی را پدید آورند که ما امروزه از آن به عنوان معماری «ایرانی-اسلامی» یاد می‌کنیم. با توجه به این که ماهیت اسلام به صورت واقع‌گرا حرکات فردی-اجتماعی است می‌تواند برای شهروند مکان یا همان محل زندگی شود که معماری و زیرساخت متغیرها و مؤلفه‌های زیبایی‌شناسی مهمی برای نمایان‌گشتگی‌اش به شمار می‌آیند.

۲-۴- خاستگاه زیبایی‌شناسی در معماری و هنر

«مهم‌ترین اصل زیبایی، تناسب است که برای نخستین بار در تاریخ فلسفه در مکتب فیثاغورثیان مورد بحث و بررسی قرار گرفت؛ زیرا فیثاغورثیان (در اواخر قرن ششم ق.م.) اصل جهان را بر پایه عدد می‌شمارند و مقصود آنها از عدد، عدد نظام بود» (انشور، ۱۳۸۹: ۴۲). این که بشر از لحاظ ذاتی از تناسب و چینش منظم و بسامان اجزای عالم لذت می‌برد، نکته‌ای است نغز که از دید حکما پنهان نمانده است. «نخستین اصل فلسفی که در فلسفه قدیم از نظر عالم‌الجمال مورد اهمیت است، اصل نظام عالم و سازواری و تناسب در این جهان است» (همان: ۴۱).

معماری، یکی از هنرهایی است که می‌تواند پاسخگوی این نیاز ذاتی بشر باشد. البته هر اثر شاخص و ماندگار در تاریخ هنر و معماری، بدون داشتن هویتی معنوی نتوانسته است جایگاهی پرشکوه و با اعتبار به چنگ آورد. «معماری به عنوان پدیده و اثری چهار بعدی همچین هنری کامل و جامع، تمام شئون و ابعاد و احوالات انسانی را در عرصه زندگی دربرمی‌گیرد. هنرهای دیگر، به صورت مقطعی و در ابعاد محدودتر، جنبه‌های زندگی و موجودیت انسانی را متجلی می‌سازند و به طریق خاص خود نشان‌دهنده آن هستند. در این میان، ذات معماری به علت چندوجهی بودن، به جوانب گوناگونی از زندگی انسان پرداخته است. با این توصیف، معماری، تنها هنری است که

از ماده به جوهر -و برعکس- در طیران است و در واقع پلی بین گذشته و حال و آینده تمدن‌های بشری است» (آیوازیان، ۱۳۸۱: ۶۱).

انسان از آن هنگام که به معماری روی آورده است، به نیازهای روحی و باطنی و حس زیبایی‌شناسی نیز توجه داشته است. نخستین نمونه‌های سکونتی، نشانگر برقراری چنین نسبتی است. به بیان دیگر، طبیعت در فرهنگ‌های گوناگون، به شکلی مرتبط با زیبایی‌شناسی و فضای معماری حضور داشته و به حیات خود ادامه داده است. حس و حال و روحیه در فضای معماری، ارتباطی مستقیم با انسان به طور کلی و کاربران آن به طور خاص دارد.

جهان پیرامون ما، گستره‌ای که حضور انسان و کردار وی در محدوده آن احساس می‌شود، کوه‌هایی که آدمی به فراز آن دست می‌یازد، سرزمین‌های مسکون و آبادان، رودهای قابل کشتیرانی، شهرها و پرستشگاه‌ها، همه دارای نمونه‌هایی هستند. علوی و مینوی که گاهی به صورت یک نگاریده، گاه به صورت یک «مثال» و گاهی نیز صرفاً به صورت همال و همزاد شیء متصور گشته‌اند که در محدوده کیهانی برتری جای دارند. نگرش بشر به آداب و رسوم مذهبی و اعتبار و توجهی که برای آنها قائل بوده است، به برترین شکل در معماری و هنر نمود یافته است. معماری به عنوان کالبدی که اندیشه به آن روح می‌بخشد، همواره وام‌دار فلسفه‌های زمان است.

۲-۵- تکرار الگوهای اساطیری و نمونه‌های مینوی شهرها

بنابر نظر الیاده، هرگونه خلاقیتی، تکراری است از مثال اعلای آفرینش، و آن خلقت عالم است (الیاده، ۱۳۷۸: ۳۲). خلقت جهان رویدادی است که در مرکز رخ می‌دهد و تکرار اساطیری واقعه نخستین است. «درخت، قلّه یا نوک کوه کیهانی، مرکز جهان را با آسمان مرتبط می‌سازد. شهرها، قصرها و معابد که مراکز عالم به شمار می‌آیند، همه جانشینی از کوه کیهانی‌اند و به طور آزادانه همان نگاره باستانی راه کوه کیهانی، درخت عالم یا

ستون مرکزی که سطوح کیهان را نگه می‌دارند- تکرار می‌شوند» (الیاده، ۱۳۷۲: ۴۲-۴۷). قصرها و معابد هرگاه محل تجلی امر قدسی واقع شوند، در جغرافیای مقدّس و اسطوره‌ای جای می‌گیرند.

برپایه سنت و روایات اسلامی، بلندترین نقطه رفیع زمین کعبه است؛ زیرا «ستاره قطبی ثابت می‌کند که کعبه رو به آسمان قرار دارد» (الیاده، ۱۳۷۸: ۴۵). کعبه به عنوان مرکز و مثال قدسی، نماد صورت‌یافته و زمان‌دار بهشت است.

ساختار فضایی معابد و بناهای مقدّس که ایرانیان باستان در روزگاران پیشین به دست خود بنا می‌کردند، برپایه آرایشی‌شکلی و ساختاری سمبولیک استوار شده بود. در همه موارد ساخته‌شده پلان مربع شکل این ویژگی را به بیننده القا می‌کرد که از نمادی زمینی به گنبدی ازلی در سیر و تکامل است. «چهار گوشه این بناها و معابد به‌ویژه آتشکده‌های باستانی مانند آذر فرنیخ، آذرگشنسپ و آذربرزین مهر، با چهار ستون استوار می‌گشت که از تفکری ژرف پاسداری می‌کرد و با بیانی زیبا دلالت بر فرشتگان نگه‌دارنده زمین و نگه‌دارندگان جهات اصلی می‌کرد» (حاجی‌علی‌عسگر و مؤمنی، ۱۳۹۶: ۲۸). «با وجود تفاوت‌هایی که میان آتشکده‌ها و معابد مذهبی مشاهده می‌شود ولی هر مکان از چهار ضلعی که در چهار ضلع آن چهار درگاه طاق دار وجود دارد، تشکیل شده است که بر روی فضای چهار ضلعی گنبدی با نام چهارطاقی قرار گرفته است و محل ساختن آتش مقدّس نیز در وسط بنا در نظر گرفته شده است» (پیرنیا و معماریان، ۱۳۸۶: ۲۳۲).

با توجه به اصول کمی عدد چهار و بررسی ایستایی و مقاومت آن در معماری از گذشته تا کنون نمود آن را در اشکال هندسی چهارگوشه می‌بینیم و درمی‌یابیم که استقامت و استحکام بر پایه شکل‌گیری چهارگوش با چهار زاویه شکل قرار می‌گرفته است. «از دورترین اعصار، حتی اعصار نزدیک به پیش از تاریخ، از عدد چهار برای نشان‌دادن آنچه مستحکم، ملموس و محسوس است، استفاده می‌شد» (نورآقایی، ۱۳۹۷:

۴۸). به همین سبب، نخستین سکونتگاه‌ها، معابد و مقر فرمانروایان بر شکل چهارضلعی ساخته می‌شده‌اند که این امر در میان ایرانیان بسیار درخور اهمیت بوده است. شکل چلیپا نقطه آغازی است از درک مفهومی فضا در معماری و فرهنگ ایرانیان، که با چهار بازوی هم اندازه و گوی و مرکز آن نشان از عدالت به چارسو و جهت زمین در شمال، جنوب، شرق و غرب است که تحت وحدتی کلی که در مرکز آن است، اشاره به سوی آسمان دارد. در اصل، نمونه‌ای از آسمان است که نشان‌دهنده وجود فضای ذات الهی نیز هست. ایرانیان باستان بر اساس این انگاره به سوی چهارگانگی در درک و آفرینش فضایی روی آوردند که چارطاقی‌ها نمودهای بسیار کهن آن هستند که با سپری‌گشتن زمان با نمودهای چهار باغی، چهار ایوانی و میدان دیده شده‌اند که در آن‌ها ایجاد چهار جهت تحت عناوین ورودی، ایوان، عرصه، مسیر و یا نمایش چهار عمارت اصلی و در مرکز با نموداری از آب یا آتش به تشریح این تفکر و بازنمود آن در معماری پرداختند.

بر اساس روایت زروانی کیهان‌شناخت ایرانی، «هر پدیده‌ای در گیتی، خواه مجرد، و خواه مجسم و استومند، نمونه‌ای مینوی، مثالی افلاطونی‌وار، دارد که برین و ناپیدا است. هر چیزی، هر تصویری در جهان دارای دو جنبه است: جنبه مینوی (menog) و جنبه دنیوی (getig). چنانکه اینجا آسمانی هست پیدا و مرئی، فراتر نیز، آسمانی هست که مینوی و ناپیدا (بندهشن، فصل یکم). در برابر زمین خاکی ما، زمین مینوی والاتری قرار دارد. هر هنر و فضیلتی که در این گیتی به کار گرفته می‌شود، همتایی مینوی دارد که مظهر واقعیت راستین است»^۲. بر پایه این دیدگاه، آفرینش صورتی ثانوی می‌یابد و دوگانه تصور شده است و از نظر بندهش‌نی مرحله مینوی بر مرحله دنیوی پیشی می‌گیرد.

از دیدگاه پیشینیان، بیش از هر چیز، معبد، که نمونه اعلای اماکن مقدس به شمار می‌رود، همواره دارای نمونه مینوی انگاشته شده است. بهوه در طور سینا صورتی را که

می‌بایست حضرت موسی (ع) بنا کند به او نشان می‌دهد: «موافق هر آنچه به تو می‌نمایم از نمونه مسکن و نمونه اسبابش همچین بسازید»^۳ و نیز «هوشیار باش که آنها را موافق نمونه آنها که در کوه به تو نشان داده شده بسازی»^۴ و همچنین است آن هنگام که داود نبی (ع) نمونه و نقشه بناهای هیکل، سرپرده مقدس و ظروف و لوازم آن را به پسرش حضرت سلیمان می‌دهد و به او یقین می‌دهد که «خدا این همه را، یعنی تمامی کارهای این نمونه را، از نوشته دست خود که بر من بود به من فهمانید»^۵ (به نقل از الیاده، ۱۳۷۸: ۲۱).

به این ترتیب، می‌توان پنداشت که خود او نیز نمونه مینوی معبد را دیده بوده است. پیش از آنکه شهر بیت‌المقدس بر روی زمین و به دست مردمان بنا گردد، خداوند اورشلیم آسمانی را ساخته بود. زیباترین توصیف اورشلیم جدید در باب بیست و یک کتاب «مکاشفه یوحنا رسول» آمده: «من که یوحنایم شهر مقدس اورشلیم جدید را دیدم که از آسمان، از جانب خدا فرود می‌آید، ساخته و فراهم مانند عروسی که خود را برای شوهرش آراسته و دلپسند کرده است» (الیاده، ۱۳۷۸: ۲۳).

در حدیثی از امام جعفر صادق (ع) نقل شده است که وقتی آدم (ع) به درگاه خداوند توبه کرد، جبرئیل نزد آدم آمد و او را به مکان آینده بیت برد. در آنجا ابر سپیدی (غمامه) فرود آمد و بر سر سایه افکند. جبرئیل به آدم امر کرد که با پایش به دور مکانی که ابر بر آن سایه افکنده بود، خط بکشد. این مکان باید محیط خانه کعبه می‌بود.^۶

۳- «بسیلا» مقرر فرمانروایی طیهور شاه در کوش‌نامه

«کوش‌نامه» یا «داستان کوش» قصه پر ماجرای کوش پیل‌دندان، فرزند کوش برادر ضحاک است. این منظومه سترگ را که ایرانشاه/ ایرانشان بن‌ابی‌الخیر در نخستین سال‌های سده ششم هجری و به متابعت از سبک شاهنامه سروده شده از تاریخ‌نامه‌های

ملّی افسانه‌ای منظوم فارسی است؛ این منظومه بخشی از رویدادهای تاریخ داستانی ایران باستان را به روایتی متفاوت با شاهنامه فردوسی و شاهنامه‌های پیش از آن بازگو می‌کند.

با توجه به وصفی که برای شهر «بسیلا»^۷ در کوش‌نامه آمده، پایتخت و مقرّ فرمانروایی طیهورشاه، نزهتگاهی است دل‌انگیز، پر گل و سبزه و با عمارات آراسته و البتّه با اضلاعی متساوی و مربّع شکل:

درازا دو فرسنگ و پهنا همین پر از باغ و باغش پر از یاسمین
نشستنگه شاه طیهور بود نه شهری، بهشتی پر از حور بود
(ایران‌شاه، ۱۳۷۷، ۲۶۹: ۲۲۴۱-۲۲۴۲)

طیهورشاه در باب شهر بسیلا می‌گوید که افزون از هزار سال است که نیای او این شهر را ساخته و نام خود را بر آن نهاده و تا کنون هیچ بدخواهی پای بر آن نهاده است. مطابق با روایت زروانی کیهان‌شناخت که پیشتر به آن پرداخته شد، می‌توان این احتمال را متصور شد که شهر بسیلا که تا حدود بسیاری با موازین معماری ایرانی-اسلامی بنا شده، نمونه‌ی زمینی یک جایگاه مقدس و مینوی در آسمان برین است؛ در ادامه به شواهد بیشتری اشاره خواهد شد:

چنان دان تو ای پره‌نر شهریار که سال اندر آمد [فزون از] هزار
که بنیاد این شهر ما کرده‌ایم بدین سان به گردون برآورده‌ایم
نیای من افگند بنیاد شهر که او را همی روشنی باد بهر
مر این شهر را نام خود بر نهاد بدان تا بداریم نامش به یاد
بدین کوه کس هیچ نهاد پای مر این رزم با کس نکرده ست رای
(ایران‌شاه، ۱۳۷۷، ۲۷۶: ۲۳۶۲-۲۳۶۶)

اصولاً، پادشاهان ایرانی با تصویری که از بهشت و زیبایی‌های موجود در آن داشتند، مبادرت به خلق بهشت زمینی (عمارت و کاخ) در مناطق مختلف می‌کردند. معماران، از زمان‌های بسیار دور، به منظور احداث عمارت و کوشک که در نزدشان به مثابه بهشت

تلقی می‌شد، از اوج خلاقیت و استعداد خود، در راستای بنای فضای معنوی و فرح‌بخش استمداد می‌جستند. همچنان که بهشت متشکل از باغ‌هایی است که رودها در آن جاری است: «جَنَاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ»، شهر بسیلا نیز چنین ویژگی‌هایی دارد: همه کوی‌ها آب و جوی روان لب جو پر آزاد سرو روان همه باغ‌ها لاله و شنبلیله ز هر لاله‌ای بوی دیگر دمید (ایرانشاه، ۱۳۷۷، ۲۶۹: ۲۲۴۴-۲۲۴۵)

پیشینه شکل‌گیری باغ را در ایران تا دوره‌های ایران باستان می‌توان جستجو کرد. «ایرانیان در اعصار هخامنشی و ساسانی، به واسطه آرامش و امنیتی که لازمه ظهور خلاقیت هنری است و در این روزگار بر ایران حاکم بود، باغ‌هایی زیبا در کنار کاخ خود بنا می‌کردند. کوروش دوم هخامنشی در سارد باغ بزرگی ساخت و به دست خود در آن درختان فراوانی کاشت. فرمانروایان هخامنشی باغ‌های خود را به شکل مربع دقیق با خیابان‌های متقاطع و درختان بی‌شمار می‌ساختند که با اهداف امنیتی، رفاهی و آسایشی ایجاد می‌شدند» (موسوی‌نسب، ۱۳۸۶: ۵۲).

در عهد غزنویان و آل سلجوق نیز حاکمان باغ‌های متنوع و باشکوه در پیرامون عمارت خود برپا می‌کردند و ملک‌شاه سلجوقی «دارالملک خود را باز به اصفهان آورد و آنجا عمارات بسیار فرمود از کوشک‌ها و باغ‌ها چون باغ کاران و باغ بیت‌المال و باغ احمدسیاه و ...» (شبانکاره‌ای، ۱۳۷۶: ۱۰۴).

با توجه به مطالب مذکور، می‌توان چنین نتیجه گرفت که سراینده کوش‌نامه، برای توصیف شهر بسیلا، از سبک و سیاق معماری پیشینیان بهره گرفته است و بیت «درازا دو فرسنگ و پهنا همین» می‌تواند نمایانگر تفکر ایرانی-اسلامی باشد؛ شهری به شکل مربع که گویی بهره از بهشت دارد:

چو دروازه بگشاد دربان شهر تو گفستی بهشتش فرستاد بهر
چنان بوی از آن شهر بیرون دمید که هوش از دل و مغز شد ناپدید
(ایران‌شاه، ۱۳۷۷، ۲۶۹: ۲۲۵۱-۲۲۵۲)

یا پیشتر، آن هنگام که آبتین به نزدیک بهک، شاه ماچین، نامه‌ای می‌نویسد و از وی درخواست یاری می‌کند، بهک در پاسخ وی دو سرزمین را برای آرمش یافتن و استقرار او معرفی می‌کند. نخست ماچین، سرزمین خود بهک و دوم سرزمین طیهورشاه است که در فاصله یک ماهه از ماچین نخست قرار دارد:

پس آنگاه، یک ماهه راه اندر آب به کشتی بیاید شدن با شتاب
یکی کوه بینی سر ماه، ژرف درازای فرسنگش آید دویست
درازا و پهنای هر دو یکی است بدان کوه، هشتاد شهر گزین
که هر یک نکوتر ز ماچین و چین بر آن شهرها بر، چهاران هزار
ده آید پر از باغ و پر میوه دار یکی شهریار است بر کوه و شهر
ز گیتی همه کامرانیش بهر هشیوار شاهی و طیهور نام
رسانیده بخت بلندش به کام ز یزدان پرستی چنان است شاه
که گویی نکرده ست هرگز گناه (ایران‌شاه، ۱۳۷۷، ۲۶۳: ۲۱۰۹-۲۱۱۷)

طبق گفته بهک، پس از یک ماه راندن در دریا، به سرزمینی خرم و آبادان می‌رسد که بر سر کوهی شگرف بنا شده است و پادشاهی یزدان پرست در آن فرمانرایی می‌کند. سرزمینی «ارم نهاد» با ساختمانی ساده که پر از باغ و درختان پر بار است. طیهورشاه در ساختن مقر خویش از کاخ‌های بسیار دلگشا نیز بهره برده است که نقش و نگارهای شگرف آن در زیبایی و نکویی یادآور نگارخانه‌های چین است:

خرامان در آن خانه رفت آبتین یکی کاخ دید او چو نوشاد چین
تو گفתי مگر خانه بتگری ست یکی کاخ دید او چو نوشاد چین
وگرنه سپهر است با داوری قران کرده خورشید با مشتری
(ایران‌شاه، ۱۳۷۷، ۳۴۵: ۳۶۹۵-۳۶۹۷)

در ادامه، به عناصر اصلی زیبایی‌شناسی معماری ایرانی-اسلامی در حوزه عمل و نظر که سراینده کوش‌نامه برای توصیف شهر بسیلا از آنها بهره گرفته است، اشاره می‌شود که عبارتند از: سیمای ظاهری، دسترسی فضایی و استحکام و استواری.

۳-۱- سیمای ظاهری

شهر بسیلا با ظاهر و سیمایی ساده در کوش‌نامه توصیف شده است؛ این سادگی ظاهر از جهات بسیاری قابل شناسایی و ادراک است. شکل چهارگوش آن ساده‌ترین شکل شناخته شده مادی و دنیایی است که در عین نماد جهان محسوس بودن ساده‌ترین شکلی است که می‌تواند به دست انسان ایجاد شود. ساختمان «بسیلا» -و نه کاخ‌های درونی پرنقش و آراسته آن- همانند ساختمان کعبه، با مصالح محدود و به عبارتی تنها از سنگ و ملات بنا شده و هیچ‌گونه تزئینی در آن، چنانکه در نمای بسیاری عمارات متداول است، به چشم نمی‌خورد:

بیاراسته کوی و بازارها برآورده از سنگ دیوارها
چنان ساخته سنگ بر سنگ نیز که اندر شکافش نرفتی پیشیز
(ایران‌شاه، ۱۳۷۷، ۲۶۹: ۲۲۴۶-۲۲۴۷)

کعبه به شکل مکعب (مربع) است مکعب «نمادی از استواری، ثبات و استحکام است. علاوه بر این، طواف، مرکزیت کعبه را تداعی می‌کند» (الیاده، ۱۳۷۲: ۳۵۳) و مکعب نمایانگر استحکام، سکون و ثبات حرکت دورانی است و فضا را در هر سه بعد می‌نمایاند (هوهنه‌گر، ۱۳۷۹: ۴۵).

روایات مختلفی است از جمله روایتی که از امام صادق (ع) وارد شده و در آن آمده است که کعبه در محاذات بیت‌المعمور و بیت‌المعمور در محاذات عرش واقع است و عرش چهار ضلع و رکن دارد. از این رو، کعبه نیز مربع ساخته شد (طبرسی، ۱۳۷۷: ۱۸۷).

خاقانی شاعر نیز در دیوان خود، به مربع بودن خانه خدا اشاره می‌کند:

خانه‌خدایش خداست لاجرمش نام هست شاه مربع نشین تازی رومی خطاب
(خاقانی، ۱۳۸۷: ۲۹)

خاتون کائنات مربع نشسته خوش پوشیده حله و ز سر افتاده معجزش
(خاقانی، ۱۳۸۷: ۱۹۲)

در منشآت نیز خاقانی به وجود چهار رکن و اسامی آن‌ها اشاره دارد. «... این کعبه خاص عرب و آن کعبه اصطناع رب این کعبه مربع به ارکان حجازی و یمانی و شامی و عراقی، و آن کعبه مربع به ارکان ملکی و سلطانی و ملکی و سبحانی...» (خاقانی، ۱۳۱۳: ۵۴).

ممکن است تصوّر شود که اگر خداوند، خانه کعبه را دایره‌ای شکل قرار می‌داد بهتر بود؛ چراکه دایره با حرکت دورانی طواف سازواری و انسجام بیشتری دارد؛ اما برخلاف آنچه به اذهان خطور می‌کند، خداوند متعال خانه خود را مکعب و چهار گوش قرار داد و به حرکت دایره‌ای پیرامون آن مثال داد؛ زیرا همان طور که مکعب دارای چهار زاویه و گوشه است که هر کدام از آنها جزئی از ذات آن مکعب است و با از بین رفتن هر زاویه و گوشه ماهیت آن در هم شکسته و به کلی تغییر شکل می‌دهد، کعبه نیز چهار گوشه و ضلع دارد که هر کدام از آنها نماد رکنی از حریم تربیت الهی است و نبود هر یک از آن ارکان، مانع بهره‌مندی از ربوبیت الهی می‌شود (شریفی، ۱۳۸۸: ۲۲۸).

۳-۲- دسترسی فضایی

«ایرانیان باستان همواره در بلندی‌ها به نیایش و راز و نیاز با آفریدگار گیتی می‌پرداختند و این عبادت سنتی، دعا و سرودخوانی به درگاه اهورامزدا و دیگر ایزدان بوده است» (ویدن گرن، ۱۳۷۷: ۳۴۴). احداث غارها در ارتفاعات، تپه‌ها و صخره‌های طبیعی در واقع نتیجه یکی از قدیمی‌ترین باورهایی است که در اعتقادات میان ادیان مختلف وجود دارد و آن باور به وجود کوه‌های مقدس است که تأثیر شگرفی در معماری معابد بر جای نهاده است (قدوسی فر، ۱۳۹۱: ۴۱). ریشه چنین نگرشی در بین‌النهرین، به اساطیر سومری باز می‌گردد. ایده کوه مقدس از زمان‌های نخستین در باورهای سومری وجود داشته است (Rice, 2004: 58). در بسیاری از اعتقادات ادیان، منزلگاه خدا در دل کوه‌ها یا بر فراز آنهاست؛ و بسیاری مراسم آیینی در غارها و غارنماها انجام می‌گرفت. شهر بسیلا نیز بر فراز کوهی بلند نهاده شده که پرندگان شکاری با پرواز یک روزه نیز نمی‌توانند به اوج آن برسند:

به بالا، بدان سان که پرواز باز	به یک روز نتوان شدن بر فراز
یکی گنده برگرد دیوار شهر	که دریای قلزم از او یافت بهر
روان آب و کشتی بدو اندرون	همانا که صدباره بودی فزون

(ایران‌شاه، ۱۳۷۷، ۲۶۹: ۲۲۴۸-۲۲۵۰)

در آن هنگام که کوش عزم محاصره سرزمین طیهور را دارد، بسیلا را برتر از آسمان معرفی می‌کند:

بسیلا اگر ز آسمان برتر است	وگر کوه و دریا پر از لشکر است
من آن کوه را همچو هامون کنم	به رنگ، آب دریا طبرخون کنم

(ایران‌شاه، ۱۳۷۷، ۲۸۱: ۲۴۶۰-۲۴۶۱)

کوش هنگامی که کمر بر محاصره بسیلا می‌بندد و لشکری انبوه به سوی آن سرزمین می‌راند، بسیلا را بسان باره‌ای یکپارچه سنگی می‌یابد که سر بر گردون ساییده

است. در بلندی چنان است که عقاب بر کنگره آن پرواز نتواند کرد و سحاب یاری پسودن سر باره آن را ندارد:

وز آن جایگه لشکر اندر کشید	چو از دور شهر بسیلا بدید
به گردون رسیده یکی باره بود	تو گفتی که سنگی به یک پاره بود
سر برجش ایمن ز زخم کمند	ز پرواز تیرش سرف ^۱ بی‌گزند
سوی کنگره‌ش نارسیده عقاب	سر باره‌ش ناپسوده سحاب

(ایران‌شاه، ۱۳۷۷، ۴۳۲: ۵۳۶۶-۵۳۶۹)

۳-۳- استحکام و استواری

برخلاف دایره که نماد حرکت، بی‌انتهایی و الوهیت است، مربع نماد سکون، آرامش و استحکام است. مربع را برای زمین در مقابل دایره برای آسمان، به کار می‌برند. استحکامی که در بناهای مربعی از لحاظ فنی وجود دارد، در اشکال هندسی دیگر نیست و به همین دلیل این نوع بناها از زمان‌های دور مورد توجه بشر بوده است. مکعب نیز که از مربع گرفته شده است، از لحاظ استحکام قابل توجه و اثبات شده است، به گونه‌ای که آن را از مربع نیز دارای سکون و استحکام بیشتری می‌دانند، چراکه نشان‌دهنده بُعد بیشتری از مربع است.

در اسلام نیز خانه خداوند مکعبی شکل است. در واقع کعبه، تنها یک مجموعه سنگی نیست که اگر به جای دیگری منتقل شود، بتوان با آن کعبه دیگری ساخت. بنابراین، نمی‌توان آن را تغییر داد؛ زیرا از ثبات و پایداری جاودانی برخوردار بوده و هرگز دستخوش تحوّل و جابه‌جایی نمی‌گردد؛ تاریخ نیز مؤید این موضوع است؛ از روزگار حضرت ابراهیم (ع) بلکه از عهد حضرت آدم (ع) که کعبه بنا گردید، موقعیت و جایگاه آن تغییری نیافت. در نتیجه، کعبه که نماد دائمی اسلام و سایر ادیان ابراهیمی است، خود از ویژگی ثبات بهره‌مند است. همان‌گونه که دین اسلام جاودانه و همیشگی

است، نماد آن نیز ابدی و دارای ثبات است تا از این طریق فرهنگ و تمدن اسلامی به نسل‌های دیگر منتقل شود (محمّدی، ۱۳۹۳: ۹۱).

در موضوع تحقیقی این مقاله نیز شهر بسیلا علاوه بر دارابودن شکل هندسی مربع که استحکام فنی آن را نشان می‌دهد، از سخت‌ترین اجسام همچون سنگ برای ساخت آن استفاده شده است. آنجا نیز سراینده کوش نامه در استحکام و استواری شهر بسیلا چنین داد سخن می‌دهد:

برآراسته کوی و بازارها برآورده از سنگ دیوارها
(ایران‌شاه، ۱۳۷۷، ۲۶۹: ۲۲۴۶)

علاوه بر ساختن دیوارها از سنگ، نحوه قرار گرفتن این سنگ‌ها در دیوار به گونه‌ای متقن و استوار است که جای هیچ روزنه و سستی در آن وجود ندارد.

چنان ساخته سنگ بر سنگ نیز که اندر شکافش نرفتی پیشیز
(ایران‌شاه، ۱۳۷۷، ۲۶۹: ۲۲۴۷)

یا در جایی دیگر، از زبان شاه ماچین، بهک، در باب استحکام بسیلا چنین می‌گوید:
هنگامی که به بسیلا رسیدی، دیگر از جادوی ضحاک و دیوان نژند در امان خواهی بود.
اگر کوش پیلگوش مرغ پران شود و یا سروش گردد نمی‌تواند به آن کوه راه یابد:

چو آنجا رسیدی، شدی بی‌گزند چه ضحاک جادو، چه دیو نژند
اگر مرغ پران شود پیلگوش وگر کوش گردد همایون سروش
نیابد به فرسنگ آن کوه راه تو به دان کنون ای سرافراز شاه
(ایران‌شاه، ۱۳۷۷: ۲۱۲۹-۲۱۳۱)

آن زمان که فرستادگان کوش برای رساندن پیغام وی به نزدیک طیهورشاه رهسپار می‌گردند، با دیدن مسیر تنگ و صعب بسیلا دچار هراس می‌شوند؛ در دل خویش، بر بیخردی کوش افسوس می‌خورند که سر لشکرکشی به این کوهسار را دارد:

از ایشان و آگاه شد شهریار
یکی را فرستاد با صد سوار
ز دریندشان برد نزدیک شاه
چو دیدند کهسار و آن تنگ راه
همی با دل خویش، گفتند: کوش
همانا، ندارد دل و رای و هوش
کسی آسمان را چه چاره کند
وگر خویشتن را ستاره کند؟
همی با سپاهش خورد زینهار
اگر لشکر آرد بدین کوهسار
(همان: ۲۵۲۴-۲۵۲۸)

هنگامی که کوش پیلگوش عزم حمله به بسیلا را دارد، فرستاده در برابر فرمان وی می‌گوید که مگر از لشکریان خویش سیر گشته‌ای که آهنگ حمله به کوه بسیلا را داری؟ آن کوه در استواری چنان است که اگر حتی لشکریانی به انبوهی ابر و دلیری ببر نیز فراهم آوری نمی‌توانی به آن راه یابی.

بفرمود تا کشتی آرند و ساز
که سوی بسیلا شود رزمساز
فرستاده گفت ای نبرده دلیر
مگر گشتی از لشکر خویش سیر؟
اگر هیچ پذیرفت خواهی تو پند؟
ستیزه مکن با بلا و گزند
اگر تو شوی باد و لشکر ابر،
وگر تو شوی شیر و یارانت ببر،
ز کوه بسیلا نیابی تو رنگ
گر آن جا شوی بازگردی به ننگ
(همان: ۲۵۶۲-۲۵۶۶)

طیهور در پاسخ به لشکرآرایی کوش برای دست یافتن به بسیلا می‌گوید:

برآمد بر این سالیان سه هزار
که هست از نیاگانم این یادگار
بسا شهریارا که در چین نشست
به ما بر کسی را نبوده ست دست
تو را هم نباشد چه بینی تو رنج
پراکنده کردن به بیهوده گنج
(همان: ۵۲۵۷-۵۲۵۹)

مرد دانش پژوه در پاسخ به پرسش کوش در باب کوهسار (بسیلا) چنین می‌گوید که:

بدان، شهریارا، که هفتاد شهر
بزرگ و بانبوه و سخت استوار
از ایشان سه شهر است با ساز و جنگ
بلندی دیوار صد گز فزون
مر این کوه را از جهان است بهر
پر از باغ و آب و پر از میوه دار
تراشیده دیوارش از خاره سنگ
فگنده ست آبش به کنده درون
(همان: ۵۳۴۵-۵۳۴۸)

۴- نتیجه‌گیری

در سنت شهرسازی ایران، یکی از وظایف شاهان، ساخت شهرها بوده است و نسبت‌دادن بنای برخی از شهرها به پادشاهان اساطیری نشانه‌ای از کهنگی سنت شهرسازی در ایران است. با توجه به اصول کمی عدد چهار و بررسی ایستایی و مقاومت آن در معماری، از گذشته تا کنون نمود آن را در اشکال هندسی چهارگوشه می‌بینیم و درمی‌یابیم که استقامت و استحکام بر پایه شکل‌گیری چهارگوش با چهار زاویه شکل قرار می‌گرفته است. به همین سبب، نخستین سکونت‌گاه‌ها، معابد و مقر فرمانروایان بر شکل چهارضلعی ساخته می‌شده‌اند که این امر در میان ایرانیان بسیار درخور اهمیت بوده است.

در کوش‌نامه نیز که حماسه‌ای کهن است، در وصف شهر بسیلا، بیت «درازا دو فرسنگ و پهنا همین» نمایانگر همین تفکر ایرانی-اسلامی و مربع‌شکل‌بودن بنا و اضلاع متساوی آن است. تأثیرپذیری سراینده از آیات و روایات مذهبی مسلمانان برای وصف این شهر، امری مسلم است. همچنان که بهشت دارای نهرهای روان در زیر درختان است، شهر بسیلا نیز نزهتگاهی است دل‌انگیز، پر گل و سبزه با جوی‌های روان و با عمارات آراسته.

همچنان که کعبه مربع‌شکل و مکعب‌گونه است، شهر بسپلا نیز مربعی و متساوی‌الاضلاع است و بسیاری نکات دیگر که به آن پرداخته شد. سراینده کوش‌نامه در شناساندن و معرفی شهر بسپلا، مقر شهریاری شاه طیهور با آگاهی از عناصر اصلی زیبایی‌شناسی معماری ایرانی-اسلامی در ادوار پیشین، این عناصر را در حوزه عمل و نظر مانند سیمای ظاهری، دسترسی فضایی و استحکام و استواری، همسو با ساختار ظاهری کعبه شناسایی کرده و سپس در ساختن شهر از آن یاری جسته است.

پی‌نوشت

- ۱- برای آگاهی بیشتر ر.ک.: مقاله «شهرسازی شهریاران اساطیری ایران»، بازارنوی (۱۳۹۴).
- ۲- ر.ک.: مقاله «مسایل مربوط به بندهشن و کیهان‌شناخت مزدایی» نوشته نیبرگ در «روزنامه آسیایی» سال ۱۹۳۱، ص ۳۵-۳۶.
- Nyberg, H. S. (1931). Questions des cosmogonie et de cosmologic mazdeennes'. *Journal Asiatique*, 35-36.
- ۳- «سفر خروج»، باب ۲۵، بندهای ۸-۹.
- ۴- «سفر خروج»، باب ۲۵، بند ۴۰.
- ۵- «کتاب تواریخ آیام»، باب ۲۸، بند ۱۹.
- ۶- کلینی، کتاب الحج، باب بدء الحجر، حدیث ۳، ص ۱۵۸.
- ۷- برخی پژوهشگران نام «بسپلا» را در اصل «سپلا» دانسته‌اند و از لحاظ موقعیت جغرافیایی و طبیعی «سپلا» در منظومه کوش‌نامه بسیار نزدیک و مشابه کره امروزی است (ر.ک.: وثوقی، ۱۳۹۳: ۱۳۸).
- ۸- چنین است در اصل. «شرف» به معنی بلندی و ارتفاع است. در فرهنگ نفیسی (فرونوسار)، شرف به معنی شرف و قدر و مرتبه آمده است (ایران‌شاه، ۱۳۷۷: پاورقی ۴۳۲).

منابع

الف) کتاب‌ها

۱. اتینگهاوزن، ریچارد (۱۳۷۴)، تاریخچه زیبایی‌شناسی و نقد هنر، ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی.
۲. الیاده، میرچا (۱۳۷۲)، رساله در تاریخ ادیان، ترجمه جلال ستاری، تهران: سروش.
۳. الیاده، میرچا (۱۳۷۸)، اسطوره بازگشت جاودانه، ترجمه بهمن سرکاراتی، تهران: قطره.
۴. ایرانشاه بن ابی‌الخیر (۱۳۷۷)، کوش‌نامه، تصحیح جلال متینی، تهران: علمی.
۵. بناکتی، داوود بن محمد (۱۳۴۸)، تاریخ بناکتی، به کوشش جعفر شعاع، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
۶. بی‌نام (۱۳۸۹)، تاریخ سیستان، تصحیح محمدتقی بهار، تهران: اساطیر.
۷. پیرنیا، محمدکریم و غلامحسین معاریان (۱۳۸۶)، سبک‌شناسی معماری ایران، تهران: سروش دانش.
۸. خاقانی شروانی، افضل‌الدین (۱۳۱۳)، منشآت، تصحیح محمد روشن، تهران: دانشگاه تهران.
۹. خاقانی شروانی، افضل‌الدین (۱۳۸۷)، دیوان، تصحیح ضیاءالدین سجادی، تهران: زوار.
۱۰. دانشور، سیمین (۱۳۸۹)، علم الجمال و جمال در ادب فارسی، تهران: قطره.
۱۱. شبانکاره‌ای، محمدبن علی (۱۳۷۶)، مجمع‌الانساب، تصحیح میرهاشم محدث، تهران: امیرکبیر.

۱۲. شریفی، مجتبی (۱۳۸۸)، نمادها و رموزاره‌های حج (نشانه‌های الهی در سرزمین وحی)، تهران: رویش نو.
۱۳. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۷)، جوامع الجامع، انتشارات دانشگاه تهران.
۱۴. فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۶)، شاهنامه، تصحیح جلال خالقی مطلق، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
۱۵. کرین، هانری (۱۳۷۳)، معبد و مکاشفه، ترجمه انشالله رحمتی، چاپ ۴، تهران: سوفیا.
۱۶. محمّدی، محسن (۱۳۹۳)، ره‌توشه مبلّغ در حج، تهران: مؤسسه فرهنگی هنری مشعر.
۱۷. موسوی‌نسب، عبدالوهاب (۱۳۸۶)، باغ در بهشت: کاخ عباس‌آباد بهشهر، تهران: گنجینه هنر.
۱۸. نرشخی، ابوبکر محمد بن جعفر (۱۳۶۳)، تاریخ بخارا، تصحیح مدرس رضوی، تهران: توس.
۱۹. نصر، سیدحسین (۱۳۸۹)، علم و تمدن در اسلام، ترجمه احمد آرام، تهران: خوارزمی.
۲۰. نورآقایی، آرش (۱۳۹۷)، عدد، نماد، اسطوره، تهران: افکار.
۲۱. ویدن‌گرن، گئو (۱۳۷۷)، دین‌های ایران، ترجمه منوچهر فرهنگ، تهران: آگاهان ایده.
۲۲. هوهنه‌گر، آلفرد (۱۳۷۹)، نمادها و نشانه‌ها، ترجمه علی صلح‌جو، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

ب) مقالات

۱. بازارنوی، مزده؛ کرم دینارود و شهرام جلیلیان (۱۳۹۴)، «شهرسازی شه‌ریاران اساطیری ایران»، همایش ملی معماری و شهرسازی بومی ایران، دوره ۱، صص ۱۳-۲۵.
۲. بلخاری‌قهی، حسن (۱۳۹۶)، «مفهوم زیبایی و مبانی زیبایی‌شناسی در قرآن»، هنرهای زیبا: هنرهای تجسمی، دوره ۲۲، شماره ۴، صص ۵-۱۴.
۳. تسلیمی، نصرالله (۱۳۹۰)، «زیباشناسی اسلامی»، اطلاعات حکمت و معرفت، دوره ۶، شماره ۶، صص ۴-۷.
۴. حاجی‌علی‌عسگر، ندا و کوروش مؤمنی (۱۳۹۶)، «تجلی عدد چهار در طرح معماری آتشکده‌های ایران»، معماری و شهرسازی آرمان‌شهر، دوره ۱۰، شماره ۲۱، صص ۲۳-۳۸.
۵. علوی‌زاده، فرزانه و محمدجعفر یاحقی (۱۳۹۱)، «سیمای شهرها و کاربری آیینی آنها در ایران باستان (بر مبنای شاهنامه فردوسی و روایات تاریخی)»، جستارهای نوین ادبی، سال ۴۴، شماره ۴، صص ۱-۳۳.
۶. قدوسی‌فر، هادی، فرح حبیب و مه‌تیم شهبازی (۱۳۹۱)، «حکمت خالده و جایگاه طبیعت در جهان‌بینی و معماری معابد ادیان مختلف»، باغ نظر، سال ۹، شماره ۲۰، صص ۳۷-۵۰.
۷. وثوقی، محمدباقر (۱۳۹۳)، «نام قدیم «کره» در متون جغرافیایی و تاریخی «یافته‌هایی نو در نسخه‌های خطی فارسی»»، پژوهش‌های علوم تاریخی نشریه دانشگاه تهران. دوره ۶، شماره ۲، صص ۱۳۵-۱۵۰.

ج) لاتین

1- Rice, M. (2004). *Egypt's Making: The Origins of Ancient Egypt 5000-2000 BC*. London: Routledge.

Reference List in English

Books

- Anonymous (2010). *History of Sistan* (M. T. Bahar, Ed.), Asatir. [in Persian].
- Banakti, D. M. (2005). *Banakti history* (by J. Shaar), Society for the National Heritage of Iran. [in Persian]
- Corbin, H. (1994). *Temple and Contemplation* (I. Rahmati, Trans.), Sofia. [in Persian]
- Daneshvar, S. (2010). *The science of beauty and beauty in Persian literature*, Nashreghatreh. [in Persian]
- Eliade, M. (1993). *A treatise on the history of religions* (J. Sattari, Trans.), Soroush. [in Persian]
- Eliade, M. (1996). *The myth of eternal return* (B. Sarkarati, Trans.), Ghatreh. [in Persian]
- Ettinghausen, R. (1995). *History of Aesthetics and Art Criticism* (Y. Azhand, Trans.), Mola publication. [in Persian]
- Ferdowsi, A. (2007). *Shahnameh* (J. Khaleghimotlagh, Ed.), Center for the Great Islamic Encyclopedia. [in Persian]
- Hohenegger, A. (2000). *Forma e segno: dell'alfabeto e del simbolo* (A. Solhjo. Trans.), Ministry of Culture and Islamic Guidance. [in Persian]
- Iranshah ibn Abi al-Khayr (1995). *Koushnameh* (J. Matini, Ed.), Elmi. [in Persian]
- Khaqani, A. (1924). *Monsha'at* (M. Roshan, Ed.), University of Tehran. [in Persian]
- Khaqani, A. (2008). *Diwan* (Z. Sajjadi, Ed.), Zavar. [in Persian]
- Mohammadi, M. (2014). *Baggage of pilgrims in Hajj*, Mashaar cultural and artistic institute. [in Persian]
- Mousavinasab, A. (2007). *Garden in Heaven: Abbas Abad Palace of Behshahr*, Ganjineh honar. [in Persian]
- Narshakhi, A. M. (1982), *History of Bukhara*, (M. T. Modarres razavi, Ed.) Tous. [in Persian]
- Nasr, S. H. (2010). *Science and civilization in Islam* (A. Aram, Trans.), Kharazmi. [in Persian]
- Nooraghayee, A. (2018), *Number, symbol, myth*, Afkar. [in Persian]

- Pirnia, M. K., & Memarian, G. (2007). *Iranian architectural stylistics*, Soroush Danesh. [in Persian]
- Rice, M. (2004). *Egypt's Making: The Origins of Ancient Egypt 5000-2000 BC*, Routledge. doi: 10.4324/9780203428160
- Shabankarei, M. A. (1997). *Majma al-Ansab* (M. Muhaddith, Ed.), Amirkabir. [in Persian]
- Sharifi, M. (2009). *Symbols and codes of Hajj (Divine signs in the land of revelation)*, Ruyeshno. [in Persian]
- Shaykh Tabarsi, F. (1998). *Javame Al-Jame*, Vol. 4, University of Tehran [in Persian]
- Wieden Gren, G. (1998). *Les Religions de L'Iran* (M. Farhang, Trans.), Aghagan Ida. [in Persian]
- Articles**
- Alavizadeh, F., & Yahaghi, M. J. (2012). The Appearance and the Traditional Functions of Cities in Ancient Iran (Based on Ferdowsi's Shāh-nāme and Historical Documents). *New Literary Studies*, 44(4), 1-33. doi: 10.22067/jls.v44i4.14557 [in Persian]
- Bazarnovi, M., Dinarvand, K., & Jalilian, S. (2016, February). Urbanization of the mythical Shahriaran of Iran. *National Conference of Native Architecture and Urbanism of Iran*. Yazd University, Yazd. <https://civilica.com/doc/544943> [in Persian]
- Bolkhari Ghahi, H. (2017). The Concept of Beauty and Aesthetic in Quran. *Journal of Fine Arts: Visual Arts*, 22(4), 5-14. doi: 10.22059/jfava.2017.64021 [in Persian]
- Haji Ali Asgar, N., & Momeni, K. (2018). Appearance of Four Atashkadeh Architectural Designs in Iran. *Armanshahr Architecture & Urban Development*, 10(21), 23-38. [in Persian]
- Hosseinabadi, M., & Elhambakhsh, S. M. (2007). Maniacs: the Spokesmen of Dissidents at Attar's Time. *Journal of Kavoshnameh in Persian Language and Literature*, 7(13), 71-100. doi: 10.29252/kavosh.2007.2357 [in Persian]
- Kazemifar, M. (2013). The Socio-political Functions of Intelligent Fools Based on the Tales of Attār. *Journal of Adab Pazhuhi*, 7(24), 83-104. [in Persian]
- Qodusifar, H., Habib, F., & Shahbazi, M. (2012). Sophia Perennis and Nature Place in Ideology and Temples Architecture of Religious. *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, 9(20), 37-50. [in Persian]
- Taslimi, N. (2011). Islamic aesthetics. *Ettealat Hekmat va Marefat*, 6(6), 4-7. [in Persian]

تحلیل زیبایی‌شناسی شهر «بسپلا» مقرر فرمانروایی طیه‌ور شاه در کوش‌نامه ۱۰۹

Vosouqi, M. B. (2015). The Old Name of “Korea” in Geographical and Historical Resources “New Findings in Persian Manuscripts”. *Historical Sciences Studies*, 6(2), 135-150. doi: 10.22059/jhss.2015.56630 [in Persian]